

به الف منقلب گشت.

جمع آیه عبارت است از: آیات، آی، آیای، آباء، که اخیری به صورت «جمع الجمع» و به ندرت استعمال شده است، چنانکه شاعر گوید:

لَمْ يَبْقِ هَذَا الدَّهْرُ مِنْ آيَاتِهِ غَيْرَ أَنَا فِيهِ وَ أَرْمِدَانِهِ
این دهر از نشانه‌های او به جز پایه‌های اجاق و خاکسترهای آن چیزی باقی نگذاشت.

معانی لغوی آیه

معانی زیر در کتب لغت و تفسیر برای آیه دیده می‌شود که واژه آیه طبق اکثر این معانی در قرآن به کار رفته است:

* ۱ - علامت و نشان: **إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ**. (علامت پادشاهی طالوت این است که تابوت پیش شما آید)؛ **أَيُّ، آيَا و آيَّة**: نشان و علامت نهاد.
مسعود سعد گوید:

ای بزمگه تو صورت فردوس وی رزمگه تو آیت محشر

* ۲ - عبرت و پند: **فَرَأَى فِي كِتَابِ «الْمَصَادِرِ»** این معنی را یاد کرده و در قرآن نیز به همین مفهوم به کار رفته است: **لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ ذِكْرٍ لِّلنَّاسِ لَئِن كَانُوا مِن دُونِ آلِ يَاقَانَ** (در داستان یوسف و برادرانش برای اهل پرسش و تحقیق عبرتهایی است).

* ۳ - عجیب و شگفت آور: **وَجَعَلْنَا هَا وَ ابْنَهَا آيَةً لِّلْعَالَمِينَ** (مریم و پسرش را پدیده‌ای شگفت برای جهانیان قرار دادیم).

فَلَانِ آيَةٌ فِي كَذَا (فلانی در فلان امر عجیب است).

* ۴ - حجت و دلیل: **سُنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنفُسِهِمْ** (ما حجت‌های خود را در آفاق و گیتی و در وجود خود آنها ارائه خواهیم کرد).
ناصر خسرو گوید:

چون و چرا خواستم و آیت محکم

در عجز پیچیدند این کور شدوآن کر

* ۵ - معجزه: و یا قَوْمِ هَذِهِ نَاقَةٌ لِلَّهِ لَكُمْ آيَةٌ (ای گروه و قوم من! این ماده شتری است از سوی خدا، معجزه برای شما).

ناصرخسرو گوید:

او آیت پیامبر ما بود روز حرب
از ذوالفقار بود و ز صمصام آیتش

* ۶ - سخن سودمند: در حدیث آمده: بَلِّغُوا عَنِّي وَ لَوْ آيَةٌ (از سوی من ولو يك سخن سودمندی را به مردم ابلاغ کنید).

* ۷ - جماعت: خَرَجَ الْقَوْمُ بِآيَتِهِمْ... (آن قوم جماعت خود را بیرون بردند...)

خلیل بن احمد و یا برج بن مسهر طائی گفته است:

خَرَجْنَا مِنَ النَّقَبِينَ لَا حَىٰ مِثْلَنَا
بِآيَتِنَا نَزَجَىٰ اللَّقَاحِ الْمَطَا فِلا

از دوراه کوهستانی چنان بیرون آمدیم که طایفه‌ای همانند ما نبود و شتران شیرده را به طور دسته جمعی می‌رانندیم.

* ۸ - شخص و کالبد: آيَةُ الرَّجُلِ (شخص آن مرد) شاعر گوید:

الْحُضْنُ أَذْنَىٰ لَوْ تَلَّيْتَهُ مِنْ خَنِيكِ الشُّرْبِ عَلَى الرَّكَّابِ

اگر قصدش را داشته باشی، اسبان نجیب نزدیکتر از آن هستند که تو خاک بر چشم سواران آنها بپاشی.

تَأْيِيْتُهُ - یا تَأْيِيْتُهُ به معنی قَصَدَتْ شَخْصَهُ. (آهنگ شخص او کردی)

* ۹ - قصد و رسالت: به کعب بن زُهَيْرِ بن ابی سَلْمَىٰ منسوب است که

می‌گفت:

أَلَا أَبْلِغَا هَذَا الْمُعْرَضِ آيَةً
أَيَقْظَانِ قَالَ الْقَوْلُ إِذِ قَالَ أَمْ حَلَمَ

هان به آن کسی که داستانی در بارهٔ من اشاعه میدهد بگویند: موقعی که سخن می‌گفت
بیدار بود یا در خواب.

آیه در این شعر به معنی داستانی از من و خبری از من است.
* ۱۰ - حکمی از احکام خدا: ... تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ^۷
این احکام، حدود دین خداست، زنهار، در آن راه مخالفت موبید، خدا آیات خود را این
چنین بیان می‌کند.

* ۱۱ - سلطه و اقتدار: ... وَ نَجْعَلُ لَكُمْ سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِأَيِّ تَنَاءٍ (و برای
شما سلطه و برتری قرار می‌دهیم و به برکت آیات [اقتدار] ما بر شما دست نمی‌یابند).
* ۱۲ - برج و عمارت: أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ (آیا شما بر هر مکان مرتفعی
نشانه‌ای [برجی و عمارتی] از روی هوی و هوس می‌سازید).

در مذمت قوم عاد است که هر جا عمارتی می‌ساختند، این برج و عمارت
را «آیه» خواندند، برای اینکه نوعاً این گونه بنا، علامت چیزی است.^۸

تناسب این معانی با مفهوم آیه قرآن

آیه قرآن با توجه به گزارشی که از این پس می‌آید دارای تناسب با معانی یاد شده
است:

ا - آیه قرآن نشانه صدق آورنده آن و دلیل بر عجز مردم از آوردن سخنی به
مانند آن است. و یا نشانه جدا شدن سخنی از سخن دیگر یا تمام شدن سخن ما
قبل و ابتدای سخن بعدی است. و یا پسانِ علامتی است که در راهها نصب می‌شود
و مردم از رهگذر آن به امری دیگر رهنمون می‌گردند: إِذَا مَضَىٰ عَلَمٌ مِنْهَا بَدَأَ عَلَمٌ^۹
ب - آیه قرآن پند دهنده و عبرت آموز است: إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ^{۱۰}

ج - هر آیه‌ای از قرآن از نظر سبک و اسلوب و نیز محتوی عجیب است: ...
وَ إِنَّمَا عَجَبٌ يَتَعَجَّبُ مِنْ إِعْجَازِهِ^{۱۱}. ... لِأَنَّهَا عَجَبٌ يَعْجُزُ الْبَشَرُ عَنِ التَّكَلُّمِ بِمِثْلِهَا^{۱۲}.

د - به هر آیه‌ای می‌توان برای اثبات حق، احتجاج کرد.

ه - آیات از لحاظ تعبیر و معانی، دارای اعجاز است.

و- هر يك از آیات، کلامی سودمند می‌باشد: وَ هُوَ الدَّلِيلُ يَدُلُّ عَلَى خَيْرِ سَبِيلٍ...
هُوَ الْمُنْذِرُ الْمُبِينُ وَالشِّفَاءُ النَّافِعُ.^{۱۵}

ز- آیه از تعدادی حروف و یا کلمات و یا جمله‌ها فراهم آمده است.^{۱۶}
ح- آیه بسان شخص و کالبد، مشخص و دارای حدّ و مرز است.
ط- همانند قصه و داستانی - که به دنبال قصه دیگر می‌آید - از پی یکدیگر
بر مردم تلاوت می‌شود: تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا...^{۱۷} و یا رسالتی را ایجاب می‌کند. و
وظیفه رسولان خداست که این تجلیات را به مردم ابلاغ کنند.^{۱۸}
ی- هر آیه بیانگر حکمی از احکام الهی است.
ک- آیه‌ها اقتداری برای آورنده آنها به هم رسانده و همه مخالفان را سر انجام،
مغلوب سلطه خود می‌سازند و نشانه تجلی اقتدار الهی است.
ل- همانند برج و عمارت، بین و آشکار و نمودار است.
باید یاد آور شد معنای اصلی آیه علامت و نشان است که در تمام معانی
لغوی آیه راه دارد، منتهی از لحاظ مصادیقی که آیه نشان آنهاست در قرآن کریم
و زبان عربی، معانی متنوعی را ارثه می‌کند.^{۱۹}
معنی اصطلاحی آیه

تعبیر زیر برای بیان معنی اصطلاحی آیه در کتب مربوط، به چشم می‌خورد:

* ۱- آیه عبارت است از بخشی از حروف و یا کلمات و یا جمله‌هایی که از
رهگذر نقل و روایت، حدّ و مرز آنها یعنی آغاز و انجامش مشخص شده است. و
لذا نمی‌توان مرز آیه‌ای را با تکیه بر رأی و استنباط تعیین نمود، بلکه این مرز به
اشاره و ارشاد رسول اکرم صلی الله علیه و آله مشخص گشته است.^{۲۰}

* ۲- جَعَبَرِي گفته است: حدّ آیه [بخشی از] قرآن است که از جمله‌ها - ولو
فرضاً - ترکیب یافته و دارای مبدأ و یا مقطعی است که در سوره مندرج است.

* ۳- بعضی گویند: آیه پاره‌ای از قرآن است که از ما قبل و ما بعد منقطع

است.

* ۴- و گفته‌اند: آیه واحدی است از معدودات ورقمهای بر شمرده شده

سوره‌ها.

در نتیجه می‌توان گفت: آیه عبارت از حرف و یا حروف و یا عبارتی از قرآن است که انقطاع آن از ماقبل و ما بعد از طریق توقیف و ارشاد پیامبر صلی الله علیه و آله و یا معصوم علیه السلام قابل شناسائی است، و لذا گفته‌اند:

انها تعلم بتوقیف من الشارع لا مجال للقیاس (ای الرأی) فیہ کمعرفة

السورة.^{۲۱}

پاره‌ای از آیات کاملاً از ماقبل جداست و بعضی از آنها در تمامیت مطلب به آیات بعد می‌پیوندند، و دسته‌ای در اثنای خود آیه به پایان مطلب می‌رسد.^{۲۲}

آیات صاحب نام و عنوان

تعدادی از آیات قرآن کریم در لسان احادیث و یا محاورات علما و محدثین و فقها - مانند سوره‌ها - دارای نام و عنوان می‌باشند که نمونه‌هایی از آنها یاد می‌شود:

۱- آیه الكرسي: اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ... وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ. سوره بقره: ۲۵۵.

فضیلت قرائت آن تا آیه ۲۵۷ (هُم فِيهَا خَالِدُونَ) می‌باشد^{۲۳}

۲- آیه آل حم: قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى. سوره شوری: ۲۳.

۳- آیه النور: اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ... سوره نور: ۳۵.

۴- آیه الدین: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ... سوره بقره: ۲۸۲.

۵- آیه الشهادة: شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ... سوره آل عمران: ۱۸.

۶- آیه افك: إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْأَفْكِ عُصْبَةٌ... سوره نور: ۱۱.

۷- آیه الامانة: إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ... سوره احزاب: ۷۲.

۸- آیه الملك: قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمَلِكِ... سوره آل عمران: ۲۶.

۹- آیه شرح الصدر: فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ... سوره انعام: ۱۲۵.

۱۰- آیه الخلق: اِنْ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاجْتِلَافِ اللَّيْلِ... سورة بقره: ۱۶۴ و سورة آل عمران: ۱۹۰.

۱۱- آیه الخلافة: وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّيْ جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَلِيْفَةً... سورة بقره: ۳۰.

۱۲- آیه البسملة: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ.

۱۳- آیه المباهلة: فَقُلْ تَعَالَوْا... ثُمَّ نَبِّهْهُمْ لَعَنَتِ اللّٰهِ عَلَى الْكٰذِبِيْنَ. سورة آل عمران: ۶۱.

۱۴- آیه التطهير: اِنَّمَا يُرِيْدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِرًا... سورة احزاب: ۳۳.

۱۵- آیه السيف: فَاِذَا اَنْسَلَخَ الْاَشْهُرَ الْحُرْمَ فَاَقْتُلُوا الْمُشْرِكِيْنَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ... سورة توبه: ۵.

۱۶- آیه الصيف: آيَه كَلٰلِه: يَسْتَفْتُوْنَكَ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيْكُمْ فِي الْكَلٰلَةِ... سورة نساء: ۱۷۶.

۱۷- آیه الشتاء: وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُّورِثُ كَلٰلَةً... سورة نساء: ۱۲.

و عناوين دیگری که برای برخی آیات در طول تاریخ از سوی فقها و دانشمندان تعیین شده است از قبیل:

۱۸- آیه نفی سبیل: لَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَٰفِرِيْنَ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ سَبِيْلًا. سورة نساء: ۱۴۱.

۱۹- آیه نبأ: يَا أَيُّهَا الَّذِيْنَ آمَنُوا اِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَاٍ... سورة حجرات: ۶.

۲۰- آیه نفر: وَ مَا كَانَ الْمُؤْمِنُوْنَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَا... سورة توبه: ۱۲۲.

۲۱- آیه سؤال: فَاسْتَلُوا اَهْلَ الذِّكْرِ... سورة نحل: ۴۳.

۲۲- آیه تصدیق: و مِنْهُمْ الَّذِيْنَ يُؤْذُوْنَ النَّبِيَّ... وَ يُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِيْنَ... سورة توبه: ۶۱.

۲۳- آیه کتمان: اِنَّ الَّذِيْنَ يَكْتُمُوْنَ مَا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنٰتِ... سورة بقره: ۱۵۹.

در تفسیر بسیاری از آیات یاد شده و نیز آیات دیگر، کتابهای مستقلی تألیف شده

است.^{۲۶}

راجع به آیاتی که در باره ائمه علیهم السلام نازل شده، اذکار وارده به هنگام قرائت پاره‌ای از آیات، فواید آیات و توسل به آنها، اصناف آیات قرآن، آیات متشابه و حروف مُقَطَّعه به منابع ذیل مراجعه کنید:

بحار، ج ۸۹، ص ۱۱۴ - ۱۱۶، ۲۱۷ - ۲۲۰، ج ۸۹، ص ۱۷۵، ۳۷۲ - ۳۸۵، ج ۹۰، ص ۱ - ۹۷.

آیه محکمه: طی حدیث *إِنَّمَا الْعِلْمُ ثَلَاثَةٌ: آيَةٌ مُحْكَمَةٌ، أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ، أَوْ سَنَةٌ قَائِمَةٌ...* آمده و اشاره به اصول عقاید است؛ زیرا براهین آن، آیات محکمات جهان و قرآن کریم است، و در قرآن از دلائل مبدأ و معاد با تعبیر «آیه» و یا «آیات» یاد شده که در موارد فراوانی جلب نظر می‌کند.^{۲۷}
آیه بیّنه:

آیات بینات: نشانه‌های آشکاری است که بازگو کننده وحدانیت خدا و اقتدار الهی است از قبیل تبدیل عصا به صورت ازدها، وید بیضاء موسی، و شکافتن دریا با عصا، غرق شدن فرعون و فرعونیان، سایه افکندن ابر بر سر بنی اسرائیل و انزال من و سلوی و امثال و اشباه آنها که از سوی انبیاء الهی برای اثبات حقانیت رسالت و نبوت آنها به مردم ارائه شد تا مردم با باوری آمیخته به اطمینان دعوت به توحید را پذیرا گردند، خداوند متعال به این نکته در *سَلُّ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ...* سوره بقره: ۲۱۱ اشاره کرده است.^{۲۸}

نماز آیات: نمازی که به خاطر خسوف و کسوف و زلزله و یا حوادث وحشتناک طبیعی - که اکثر مردم را بیمناک می‌سازد - خوانده می‌شود.

شمار آیات قرآن

در باره شمار آیات قرآن کریم، رقمهای مختلفی در منابع مربوط به چشم می‌خورد. این اختلاف ارقام از اختلاف روایاتی ریشه می‌گیرد که در این زمینه وارد شده است

و گویا اساس اختلاف این روایات نیز اختلاف تلقی صحابه راجع به آیه به هنگام قرائت آیات بوده است به این معنی که رسول اکرم صلی الله علیه و آله به منظور آگاه کردن مردم به تمام شدن آیه در رأس آن وقف و درنگ می کرد. وقتی محل آیه معلوم می گشت - احیاناً به خاطر اینکه از نظر مطلب با آیه بعدی پیوند داشت - آنها را به هم می پیوست و در نتیجه این تصور در شنونده پدید می آمد که آنها از هم جدا نیستند و آنها را يك آیه تلقی می نمود و جدایی میان آنها را آنطور که باید و شاید در نمی یافت.^{۲۹}

باری اختلاف روایات باعث پدید آمدن مکاتب مختلفی در اعداد آیات گردید، اعدادی که به نام سرزمینهای معروف اسلامی و یا به نام اهل آن سرزمینها شهرت یافت:

* ۱ - عدد کوفی: این عدد را سلیم بن عیسی کوفی و کسائی و خلف بن هشام از حمزة بن حبیب زیات روایت کرده اند، و حمزه به روایت از ابی لیلی و او از ابی عبد الرحمن سلمی و او از علی بن ابی طالب (ع) این عدد را بازگو نموده است. و لذا کسائی از این طُرُق، عدد مذکور را به علی علیه السلام اسناد کرده است. شمار آیات بر حسب این روایت به رقم شش هزار و دویست و سی و شش (۶۲۳۶) می رسد.^{۳۰}

* ۲ - عدد مدنی: از اهل مدینه دو عدد، روایت شده است:

أ - عدد مدنی اول، که به ابی جعفر یزید بن القعقاع و شبیه بن نصاب منسوب است، لکن ابو عمرو بن علاء می گفت: مدنی اول را اهل کوفه از اهل مدینه روایت کرده اند و فرد معینی را - که این عدد را بدو نسبت دهند - نام نبرده اند. شمار آیات بر حسب عدد مدنی اول به شش هزار (۶۰۰۰) می رسد. برخی را عقیده بر آن است که عدد مدنی اول به حسن بن علی علیه السلام و عبدالله بن عمر، و مدنی دوم به همان ابی جعفر و شبیه و اسماعیل بن جعفر منسوب است.

ب - عدد مدنی اخیر - یا - مدنی ثانی که به اسماعیل بن جعفر بن کثیر انصاری منسوب است، شمار آیات قرآن طبق این عدد به شش هزار و دویست و چهارده (۶۲۱۴) می‌رسد.^{۳۱}

* ۳ - عدد مکی: طبرسی آن را به مجاهد بن جبر و اسماعیل مکی منسوب می‌داند، لکن گروهی این عدد را به کسی نسبت نمی‌دهند، بلکه می‌گویند: در مصاحف اولیه اهل مکه در رأس هر آیه سه نقطه وجود داشت که علامت مشخصه عدد اهل مکه بوده است. سیوطی این عدد را به عبدالله بن کثیر منسوب دانسته که او آن را از مجاهد و او از ابن عباس و اونیز از ابی بن کعب روایت کرده است. شمار آیات برحسب این عدد به رقم شش هزار و دویست و نوزده (۶۲۱۹) می‌رسد.^{۳۲}

۴ - عدد بصری: این عدد به عاصم بن ابی الصباح (یا ابی العجاج) جحدری و ایوب بن متوکل منسوب است که آن دو جز در *فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ*^{۳۳} با هم اختلافی نداشتند: جحدری آن را يك آیه مستقل بر شمرده، لکن ایوب آن را آیه جداگانه‌ای نمی‌دانست. قرطبی می‌نویسد: محمد؟ گفته است: شمار آیات بر حسب آمار بصرین به شش هزار و دویست و چهار (۶۲۰۴) بالغ می‌گردد.^{۳۴}

* ۵ - عدد شامی: منسوب به عبدالله بن عامر یحصبی است. سیوطی می‌گوید: عدد شامی را هارون بن موسی اخفش و دیگران از عبدالله بن ذکوان و احمد بن یزید حلوانی، و بعضی دیگر از هشام بن حماد روایت کرده‌اند. عدد مذکور را ابن ذکوان و هشام از ایوب بن تمیم ذماری، او از یحیی بن حارث ذماری نقل کرده‌اند، و یحیی می‌گفت: عددی را که ما آن را عدد اهل شام می‌نامیم شیوخ و اساتید روایات، از صحابه روایت نموده و عبدالله بن عامر و دیگران آن را از ابی الدرداء نقل کرده‌اند. طبق گفته یحیی ذماری شمار آیات بر حسب این عدد به رقم شش هزار و دویست و بیست و پنج (۶۲۲۵) می‌رسد، ابن ذکوان به دنبال این رقم می‌گفت: تصور می‌کنم یحیی «بسمله» را به حساب نیاورده بود.^{۳۵}

ابو عمرو بن علاء می گفت: اینها اعدادی است که میان مردم در امر تألیف و نگارش قرآن متداول بوده و از دیر باز تاکنون آیات قرآن را با چنان اعدادی در سایر بلاد اسلامی (جز بلاد یاد شده و معروف) متذکر شده‌اند.

کمترین و بیشترین ارقامی که راجع به آیات، یاد کرده‌اند

ابو عمرو عثمان بن سعید دانی می گوید:

از اینکه شمار آیات قرآن از رقم شش هزار و دویست (۶۲۰۰) کمتر نیست تمام محققان و محدثان دارای اتفاق نظر هستند و اختلافی که میان آنها وجود دارد مربوط به مازاد بر این رقم است.

اما دیدیم قرطبی در مدنی اول شماری کمتر از رقم مذکور را یاد کرده و گفته است شمار مجموع آیات به رقم شش هزار (۶۰۰۰) می‌رسد. اعدادی را که در زیر می‌آوریم به ترتیب بیانگر کمترین تا بیشترین رقم مجموع آیات قرآن کریم است که در منابع متعددی از آنها سخن رفته است:

۶۰۰۰ - ۶۱۷۷ - ۶۲۰۴ - ۶۲۱۲ - ۶۲۱۴ - ۶۲۱۶ - ۶۲۱۸ - ۶۲۱۹ -

۶۲۲۵ - ۶۲۲۶ - ۶۲۳۶ - ۶۶۰۰ - ۶۶۶۶^{۳۴}

معتبرترین و مشهورترین ارقام آیات:

از نظر طبرسی صحیح ترین ارقام آیات قرآن - که دارای عالیتین اسانید از نظر حدیث می‌باشد - عدد کوفی است؛ زیرا این رقم از امیر المؤمنین علی علیه السلام مأخوذ است. چنانکه سیوطی در باره عدد کوفی می‌گوید: حمزه گفته است: «اخبرنا بهذا العدد ابن ابی لیلی عن ابی عبدالرحمن السلمی عن علی بن ابی طالب علیه السلام». روایتی که از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است رقم عدد کوفی را تأیید می‌کند: آنجا که فرمود:

جميع سور القرآن مائة و اربع عشر سورة (۱۱۴) و آیات القرآن ستة آلاف آية وماتان وست و ثلثون آية (۶۲۳۶) و جميع حروف القرآن ثلاث مائة الف حرفٍ و أحد و عشرون

الف حرف و مائتان و خمسون حرفاً (۳۲۱۲۵۰). لا يرغب في تعلم القرآن إلا السعداء، ولا يتعهد قرائته إلا أولياء الرحمن.

اما عدد مشهور همان (۶۶۶۶) می باشد، لکن سیوطی روایتی از ابن عباس آورده که این رقم (۶۶۰۰) است.^{۳۷}

کار برد واژه آیه و ترکیبات مختلف آن

کلمه آیه و ترکیبات دیگری از آن با مفاهیم مختلفی که از آنها قبلاً یاد کردیم در قرآن کریم بدین شرح به کار رفته است:

- ۱- آیه، ۸۳ مورد ۲- آیتک، دو مورد ۳- آیتین، یک مورد ۴- آیات، ۱۴۸ مورد ۵- آیاتک، سه مورد ۶- آیاتنا، ۹۲ مورد ۷- آیاته، ۳۷ مورد ۸- آیاتها، یک مورد ۹- آیاتی، چهارده مورد.^{۳۸}

در نهج البلاغه در ۳۷ مورد کلمه آیه و ترکیبات دیگری از آن - که برخی از آنها مربوط به مضمون آیاتی از قرآن کریم می باشد - مورد استفاده قرار گرفته است.^{۳۹}

اولین و آخرین آیه ای که نازل شده است

طبق صحیح ترین اقوال، اولین آیه یا آیاتی که نازل شد پنج آیه نخست سوره علق می باشد، و علما، آراء دیگر را رد و یا توجیه کرده اند. در باره آخرین آیه ای که نازل شد میان علما اختلاف نظر شدیدی وجود دارد، اقوال و آرائی که یاد می شود از سوی دانشمندان در این باره، اظهار شده است:

- ۱- آیه کلاله (سوره نساء: ۱۷۶) ۲- آیه های ربا (سوره بقره: ۲۷۸، ۲۷۹)
- ۳- آیه ۲۸۱ سوره بقره: وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ... ۴- آیه ۱۲۷ سوره توبه: ... ثُمَّ أَنْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهِ... ۵- آیه ۱۱۰ سوره کهف: فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ... ۶- آیه ۱۹۵ سوره آل عمران: فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ... ۷- آیه ۱۴۵ سوره انعام: قُلْ لَا أجدُ فِيمَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا... ۸- آیه ۱۱ سوره توبه: فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ...

با توجه به توجیه و استدلالی که مرحوم طبرسی در این مقام بیان کرده، باید آخرین آیه را عبارت از آیه ۲۸۱ سوره بقره: **وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ...** بدانیم چرا که رسول اکرم (ص) پس از نزول سوره فتح يك سال کامل زندگانی کرد. آنگاه آیات **لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ...** تا پایان سوره توبه نازل شد. آن حضرت شش ماه پس از نزول این آیه‌ها، در قید حیات بود. وقتی برای حجة الوداع از مدینه بیرون رفت در میان راه، آیه **يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ...** (سوره نساء: ۱۷۶) که به آیه صیف معروف است نازل گردید و به هنگام وقوف در عرفات آیه **الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ** (سوره مائده: ۳) نزول یافت پس از آن به ترتیب، آیه‌های ربا، و در واپسین مرحله آیه **وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ...** (سوره بقره: ۲۸۱) نازل گردید. پیامبر اکرم (ص) پس از نزول آیه اخیر - بر حسب اختلاف روایات - بیست و يك روز و یا نه شب و یا هفت شب زندگانی کرده و در روز دو شنبه سوم ربیع الاول - همزمان با طلوع آفتاب، و طبق روایات شیعه روز بیست و هشتم صفر سال یازدهم هجرت رحلت فرمود.^{۲۰}

بلندترین و کوتاه‌ترین آیه

بلندترین آیه قرآن، آیه دین است: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ...** (سوره بقره: ۲۸۲) این آیه دارای یکصد و بیست و هشت کلمه و پانصد و چهل حرف است. اما کوتاه‌ترین آیه قرآن، **وَالضُّحَىٰ** و **وَالْفَجْرِ** می‌باشد هر يك از این دو در تلفظ از پنج حرف، و در رسم الخط از شش حرف تشکیل یافته‌اند. لکن باید یاد آور شویم پاره‌ای از حروف مقطعه قرآن - که به عنوان آیه‌ای از قرآن به شمار می‌روند - از این دو آیه، هم در تلفظ و هم در رسم الخط کوتاه‌تر می‌باشد از قبیل: طه، یس، حم... .

حروف مقطعه در قرآن

در اینجا سزااست متذکر شویم که پاره‌ای از حروف مقطعه قرآن به عنوان آیه‌ای از

قرآن به شمار می‌روند اما پاره‌ای دیگر آیه به حساب نمی‌آیند.

حروف مقطعه‌ای که هر کدام به عنوان آیه‌ای محسوب می‌گردند عبارتند از:
۱ - الم در سوره‌های بقره، آل عمران، عنکبوت، روم و سجده ۲ - المص در سوره اعراف ۳ - کهيعص در سوره مریم ۴ - طه ۵ - طسم در سوره شعراء و قصص ۶ - یس ۷ - حم در سوره‌های مؤمن، فصلت، شوری، زخرف، دخان، جاثیه، احقاف، منتهی در سوره شوری حم با عسق پیوسته و دو آیه محسوب می‌شوند، لکن سایر حروف مقطعه قرآن از قبیل الر در سوره‌های یونس، هود، یوسف، ابراهیم، و حجر و طس در سوره نمل و المر در سوره رعد، و ص و ق و ن هیچ کدام به عنوان آیه‌ای مستقل تلقی نمی‌شوند، بلکه بخشی پیوسته به آیه نخست سوره‌های یاد شده‌اند. اگر چه نظریهٔ علما در این باره اندکی مختلف است؛ لکن اکثر آنها بر گزارشی که راجع به حروف مقطعه یاد کردیم دارای اتفاق نظر می‌باشد.^{۳۱}

آیا بسم الله الرحمن الرحيم آیه‌ای از قرآن است؟

طبرسی می‌گوید: دانشمندان شیعه بر آنند که بسمله در سوره فاتحه و هر سوره دیگر، آیه‌ای به شمار می‌رود و هر کسی بسمله را در نماز - اعم از واجب و یا مستحب - ترك کند نمازش باطل است، و نیز در نمازهایی که حمد و سوره به جهر خوانده می‌شود جهر به بسمله واجب و در نمازهایی که اخفاتی است جهر به بسمله مستحب می‌باشد. گر چه در مطالبی که یاد شد میان فقها اختلاف وجود دارد، اما در اینکه بسمله در سوره نمل: *إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* آیه کامل نیست - و بلکه بخشی از آیه سی ام می‌باشد - میان آنها (حتی میان فریقین) اختلافی دیده نمی‌شود. و اگر بسمله را در سوره حمد به عنوان آیه‌ای مستقل بر شمريم باید صراطُ الَّذِينَ... را تا آخر سوره حمد، يك آیه دانست، ولی چنانچه آن را آیه‌ای مستقل ندانيم باید صراطُ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ را آیه‌ای جدا، و غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ را آیه‌ای دیگر بر شمريم.

در جمع قرآء، فقط حمزه و خلف و یعقوب و یزیدی، میان سوره‌ها را با «بَسْمَلَه» جدا نمی‌ساختند. اما بقیه قرآء چهارده گانه همه سوره‌ها - غیر از انفال و براءت - را با بسمله از هم جدا می‌کردند.

آلوسی در باره بَسْمَلَه‌ها - جز بسمله‌ای که در اثناء سوره نمل آمده - از این نظر که آیا آیه کامل و مستقل یا جزء آیه و یا اساساً جزء آیات قرآن و در شمار آنها نیست، ده وجه زیر را یاد می‌کند:

- ۱ - اصلاً آیه‌ای از هیچ سوره‌ای به شمار نمی‌آید.
- ۲ - جز در سوره براءت در همه سوره‌ها به عنوان آیه‌ای بر شمرده می‌شود.
- ۳ - فقط در سوره فاتحه، آیه‌ای از قرآن به حساب می‌آید.
- ۴ - بخشی از آیه‌های قرآن محسوب می‌شود و آیه‌ای مستقل به شمار نمی‌آید.
- ۵ - آیه کاملی است که تیمناً برای ایجاد جدایی میان سوره‌ها نازل شده است.

۶ - می‌توان آن را آیه و نیز غیر آیه دانست؛ چون به هر دو صورت، نزول آن تکرار شده است.

- ۷ - بخشی از آیه در تمام سوره‌هاست
- ۸ - آیه‌ای مستقل در سوره فاتحه و بخشی از آیه در سوره‌های دیگر است.
- ۹ - عکس احتمال قبلی.
- ۱۰ - آیه‌ای است مستقل در همه سوره‌ها که مکرراً به همین عنوان نازل شده است.

امامیه و اکثر شافعی‌ها نظریه دوم، حنبلی‌ها نظریه سوم، حنفی‌ها و مالکی‌ها نظریه پنجم را پذیرفته‌اند.^{۲۲}

ارتباط و تناسب آیات با یکدیگر

دانشمندان تفسیر و علوم قرآنی از دیر باز در صدد کشف مناسبات و روابط آیات

با یکدیگر برآمدند، چون اکثر قریب به تمام آنها ترتیب آیات را در سوره‌ها توقیفی می‌دانند، ولی گویند: ترتیب آیات در سوره‌ها به دستور رسول اکرم (ص) صورت گرفته است. پس باید حکمتی در این ترتیب وجود داشته باشد و سزااست این حکمت کشف شود. و لذا می‌بینیم مفسران در اکثر تفاسیر در باره آیاتی که به ظاهر تناسبی با یکدیگر ندارند به بحث و بررسی پرداختند.

کوششهایی که مفسران فریقین در این زمینه مبذول داشته‌اند بسیار عمیق و نیز جالب توجه و چشمگیر است، حتی پاره‌ای از دانشمندان، کتب مستقلی در این زمینه تألیف کردند. گویند: نخستین کسی که علم مناسبات آیات و سورا اظهار کرد شیخ ابو بکر محمد بن ابراهیم منذر نیشابوری (۲۴۲ - ۳۱۹ ه ق) بوده است. وی آنگاه که بر کرسی درس جلوس می‌کرد و قرآن کریم را بر وی تلاوت می‌کردند می‌گفت: چرا این آیه در جنب این آیه قرار گرفته، حکمت قرار گرفتن این سوره در کنار این سوره چیست؟ نیشابوری علمای بغداد را از آن جهت که فاقد علم در باره مناسبات آیات و سوره بوده‌اند مورد انتقاد و خرده گیری قرار می‌داد.

اما شیخ عز الدین بن عبدالسلام (۵۷۷ - ۶۶۰ ق) معتقد بود نباید در مورد آیات قرآن کریم و مناسبات آنها با یکدیگر سخن به میان آورد؛ چرا که قرآن از پی اسباب و موجباتی متفرق و در زمانهای مختلفی نازل گردیده است. بنا بر این اگر ما در صدد کشف مناسبات آیات بر آییم این کار تکلفی است نه در خور کتاب خدا که «احسن الحدیث» و بهترین سخن می‌باشد.

دانشمند دیگری به نام ولی الدین ملوی (۷۱۳ - ۷۷۴ ق) بعدها به امثال این گونه ایرادها پاسخ گفته و یاد آور شده است: اگر چه (بسیاری) از آیات در پی اسباب النزول متفاوت نازل شده‌اند، اما ترتیب این آیات و اصول و مبانی آنها بر اساس حکمت و هماهنگی با آن می‌باشد و مصحف موجود پس از آنکه به طور متفرق نازل گردید طبق دستور نبی اکرم (ص) و اشاره جبرائیل علیه السلام به همان ترتیبی که در لوح محفوظ ثبت و ضبط و جمع شده بود منظم گردید و اجتهاد و رأی

صحابه در این ترتیب به هیچ وجه سهمی نداشت.

شمس الدین محمود اصفهانی ضمن تفسیر آیه **أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ...** (بقره: ۲۸۵) از فخر الدین رازی آورده است:

اگر کسی در لطائف و نظم بدیع این سوره (بقره) و سبک شگفت انگیز آن با امعان نظر مطالعه کند باز می‌یابد: همانطور که قرآن کریم از لحاظ فصاحتِ الفاظ و شرافتِ معانی دارای اعجاز است، از نظر نظم و ترتیب آیات نیز برخوردار از اعجاز می‌باشد (یعنی یکی از اسرار اعجاز قرآن را باید در ترتیب و مناسبات آیات جستجو کرد) آنگاه گفته است: عدم توجه کافی جمهور مفسرین به اهمیت نظم و ترتیب آیات و مناسبات آنها، صرفاً شبیه همان نکته‌ای است که شاعر در بیت زیر آن را خاطر نشان ساخته است.

وَالنَّجْمُ تَسْتَضْفِرُ الْأَبْصَارُ صُورَتَهُ

فَالذَّنْبُ لِلطَّرْفِ لَا لِلنَّجْمِ فِي الصِّفْرِ

صورت و چهره ستاره را دیدگان ما کوچک می‌انگارد. پس گناه و نارسایی از ستاره نیست، بلکه نارسایی دید ماست که آن را کوچک می‌انگارد.

اهمیت مناسبات آیات به گونه‌ای است که بسیاری از مفسران، بخشی از کتاب تفسیر خود را بدان اختصاص داده‌اند. در میان مشاهیر علم تفسیر - که توجه ویژه‌ای در کشف مناسبات آیات مبذول داشته‌اند - می‌توان از دانشمندان زیر یاد کرد:

* ۱- طبرسی در مجمع البیان تحت عنوان النظم به کاوش در مناسبات آیات پرداخته و بخش نسبتاً جالبی از کتاب تفسیر خود را به این بررسی اختصاص داده است و تقریباً در سراسر تفسیر او این بحث و بررسی جلب نظر می‌کند.

* ۲- زمخشری در کتاب الکشاف.

* ۳- فخر الدین رازی در التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب) که احیاناً در باره ترتیب آیه‌ای نسبت به آیه دیگر چندین وجه برای ارائه تناسب آنها یاد می‌کند.

- * ۴- آلوسی در روح المعانی توجه مخصوصی به مناسبات آیات داشته و گاهی از حدود کار فخرالدین رازی در این زمینه فراتر می‌رود.
  - * ۵- ابواسحاق ثعلبی در الکشف و البیان عن تفسیر القرآن.
  - * ۶- محمد رشید رضا و محمد عبده در تفسیر المنار.
  - * ۷- شیخ محمود شلتوت در تفسیر القرآن الکریم والی القرآن الکریم.
- مهمترین کتابی که مستقلاً در زمینه کشف مناسبات آیات و سور قرآن تاکنون تألیف شده کتاب نظم الدرر فی تناسب الآی و السور از ابوالحسن برهان الدین عمر بقاعی (۸۰۹ - ۸۸۵ ق) است که در بیست و اندی مجلد در حیدرآباد از حدود سنال ۱۳۹۰ تا فراتر از ۱۴۰۰ (ق) طبع آن ادامه یافت.^{۲۳}

آیات الاحکام

این سخن میان علما برخوردار از شهرت است: آیاتی که در باره احکام فرعی عملی بدانها استناد می‌شود به حدود پانصد آیه می‌رسد. اما باید گفت: رقم مذکور به گونه‌ای در مد نظر است که آیات متکرر و متداخل نیز به حساب آمده است. و اگر آیات متکرر و متداخل را به حساب نیاوریم آیات احکام به رقم پانصد نمی‌رسد، بلکه کمتر از آن است.

لکن در اینجا سؤالی به ذهن تبادر می‌کند و آن این است که با وجود اینکه طبق روایت صحیح و یا مشهور عدد آیات قرآن مجموعاً به رقم ۶۲۳۶ یا ۶۶۶۶ بالغ می‌گردد چرا در احادیث می‌بینیم که امام علیه السلام می‌فرماید:

القرآن اربعة ارباع: ربع فینا، و ربع فی عدونا و ربع فی فرائض و احکام و ربع فی قصص و امثال.

بنا بر این باید آیات فرائض و احکام از رقم پانصد تجاوز کرده و به حدود یکهزار و ششصد و شصت آیه برسد؟

فاضل مقداد پاسخ می‌گوید: منظور از اربعة ارباع چهار بخش متساوی نیست علاوه بر این فرائض و احکام هم شامل اصول و هم شامل فروع می‌گردد

و در نتیجه این روایت با روایاتی که رقم آیات راعبارت از ۶۲۳۶ یا ۶۶۶۶ می‌داند منافاتی ندارد. (با استفاده از: کنز العرفان، ص ۵)
گذری سریع بر اهم کتب تفسیر آیات احکام
دانشمندان اسلامی کتابهای فراوانی در تفسیر آیات احکام شرعی فرعی نگاشته‌اند که مهمترین و معروفترین آنها با توجه به مذاهب مشهور پنج گانه اسلامی عبارتند از:

* - شیعی

أ: امامی-

۱- کنز العرفان فی فقه القرآن، فاضل مقداد (جمال الدین مقداد بن عبدالله) سیوری (م ۸۲۶ ق).

۲- زیادة البیان فی براهین احکام القرآن، احمد بن محمد اردبیلی معروف به مقدس اردبیلی (م ۹۳۳ ق).

۳- مسالك الافهام الی آیات الاحکام، شیخ جواد کاظمی (م اواسط سده ۱۱ ق).

۴- تفسیر شاهی (در آیات احکام) به فارسی، ابوالفتح بن مخدوم حسینی (م ۹۸۶ ق).

ب: زیدی

۱- آیات الاحکام: سید احمد المهدی بدین الله ابن یحیی حسینی یمانی صنعانی (م ۸۴۰ ق) که کتاب بزرگی است و تا کنون به طبع نرسیده است.

۲- شرح الخمسمائة آية: حسین بن احمد (قرن هشتم ه ق).

یاد آور می‌شویم که شیعیان زیدی در فروع احکام، پیرو مکتب ابو حنیفه

هستند.

* شافعی

احکام القرآن، عماد الدین علی بن محمد... طبری، معروف به کیاهراسی (م ۵۰۴ ق).

* حنفی

احکام القرآن، ابو بکر احمد بن علی رازی، معروف به جصاص (م ۳۰۵ ق).

* مالکی

۱ - احکام القرآن، ابو بکر محمد بن عبدالله، معروف به ابن العربی (م ۵۴۳).
۲ - الجامع لاحکام القرآن، ابو عبدالله محمد بن احمد... معروف به قرطبی (م ۶۷۱ ق).

* حنبلی

تفسیر آیات الاحکام، شمس الدین محمد دمشقی حنبلی، معروف به ابن قیم جوزیه (م ۷۵۱ ق).

این کتب و سایر کتب تفسیر آیات احکام، گاهی به ترتیب آیات و احیاناً بر حسب ترتیب ابواب فقهی تدوین شده‌اند. ضمناً یادآور می‌شویم اولین تفسیر آیات احکام را ابو النضر محمد بن سائب کلبی (م ۱۴۶ ق) از اصحاب صادقین علیهما السلام تألیف کرده است.^{۲۲} رتال جامع علوم انسانی

از مجموع این بخش از مقاله روشن شد که آیه در جایی که مورد استعمال قرار گرفته است معنی اصلی آن - که عبارت از علامت و نشان است - در مد نظر می‌باشد و می‌توانیم معانی و مفاهیم مختلفی که برای آن یاد کردیم و نیز اعیان خارجی را با توجه به همین معنی از مصادیق واژه آیه تلقی کنیم.

آیات

عبارت است از نشانه‌هایی که افراد را به سوی حقایق رهنمون می‌گردد. آیات تکوینی همان اموری هستند که در پدیده‌های هستی جلب نظر می‌کنند، و از رهگذر وجود خارجی خود همه انسانها را به وحدانیت خدا هدایت می‌نمایند و بشر را بدین حقیقت رهنمونند که خدای یکتا در آفرینش به صفات کمال، متصف بوده و از هر گونه نقص و نیاز مبرّی است، منتهی افراد در رهنمودگیری از این گونه آیات و نیز آیات تشریحی از لحاظ معرفت و درک و فهم در درجات متفاوتی قرار دارند:

إِنَّ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ.^{۲۵}

در آسمانها و زمین آیات و نشانه‌هایی برای مؤمنین وجود دارد. که طبق آن، افراد با ایمان از رهگذر این آیات به چنان حقیقتی دست می‌یابند.

بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ.^{۲۶}

بلکه قرآن آیات روشن و روشنگری است در سینه مردمی که علم و دانش به آنها ارمغان گردید و آیت‌های ما را جز ستمکاران انکار نمی‌کنند.

مبنی بر اینکه عالمان و اهل بصیرت می‌توانند با این آیات و نشانه‌ها وحدانیت و صفات جلال و جمال و کمال الهی را باز یابند.

ایمان بر آیات تکوینی یعنی ایمان به دلالت آنها بر خدا که لازمه آن ایمان به خود خداست، آنهام بدان گونه که این آیات بر وجود خدایی یکتا رهنمون است.

آیات قرآنی و یا آیات تشریحی نیز نشانه‌هایی به سوی وحدانیت خالق و آفریدگار جهان است همانگونه که آیات تکوینی راه را برای یافتن خدا در برابر بشر می‌گشاید؛ زیرا آیات قرآنی بر آیات تکوینی و یا معارف اعتقادی، و یا احکام عملی و یا اخلاق پسندیده رهنمون است؛ زیرا مضامین آیات قرآنی بر خدا و

حقانیت کسی که از سوی او مبعوث می‌گردد دلالت دارد، ایمان به اینگونه آیات نیز برابر با ایمان به دلالت آنها بر خدا می‌باشد و لازمه آن ایمان به مدلول و محتوای آن است.

آیات که به عنوان معجزات نیز در قرآن جلب نظر می‌کنند یا تکوینی است که دلالت آنها به سان دلالت آیات تکوینی می‌باشد، و یا معجزات غیر تکوینی است مانند آیات قرآن کریم که مآلاً این گونه معجزات نیز همانند آیات تکوینی راه را فراسوی انسان در برابر اعتقاد به خدای یگانه می‌گشاید.^{۲۷}

آیات، مظاهر ذات و اسماء الهی‌اند که نشان وجود صفات و قدرت و توانایی خداوند می‌باشد و از آیات به ذات پی بردن، برهان لَمی است لکن صدیقان از ذات به ذات راه برند که فرمود: *يَا مَنْ دَلَّ عَلَيَّ ذَاتِهِ بِذَاتِهِ.*

چو آیات است روشن گشته از ذات	کجا روشن شود ذاتش ز آیات
بود نور خرد در ذات انور	به سان چشم سر در چشمه خور
چو مبصر با بصر نزدیک گردد	بصر ز ادراك او تاريك گردد

همه عالم، آیات و رایات قدرت اوست، دلائل وحدانیت اوست، نگرنده در می‌یابد از همه جا به سمت او راه است و رونده می‌یابد.

سَلَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ...

چندانکه دادیم و نمودیم ایشان را از این نشانهای روشن.

لختی آثار رحمت، لختی آیات و رایات قدرت، لختی بدایع و عجیب و حکمت، لختی دلائل و امارات نبوت، لیکن چه سود که ایده ادراك ایشان در حجاب است، و سلطان بصائر در بند.

و ما تغنى الآيات والنذر عن قوم لا يؤمنون.

و ما انتفاع أخی الدنیا بمقلته

إذا استوت عنده الأنوار والظلم^{۲۸}

اگر قرار باشد روشناییها و تاریکیها برای برادر من یکسان باشد، او تنها از حدقه چشمش در دنیا چه بهره‌ای می‌تواند ببرد.

کتابنامه

۱-الاتقان فی علوم القرآن، جلال الدین عبدالرحمن سیوطی (م ۹۱۱ ق) با تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، چاپ الهيئة المصرية العامة للكتاب، قاهره، ۱۹۷۵ م، ۴ جزء در ۲ مجلد.

۲-الأعلام، قاموس تراجم أشهر الرجال و النساء من العرب، المستعربین و المستشرقین، خیرالدین زرکلی (م ۱۳۹۶ ق) چاپ ششم، دار العلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۴ م، ۸ مجلد.

۳- بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الائمة الاطهار، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی (م ۱۱۱ ق)، چاپ دوم، مؤسسة الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳ ق، صد و ده مجلد + مجلد صفر.

۴- أنوار التنزیل و أسرار التأویل، قاضی ناصر الدین بیضاوی (م احتمالاً ۶۹۲ ق)، چاپ دوم، مکتبه مصطفی البابی الحلبي، قاهره، ۱۴۰۵ ق.

۵- البرهان فی تفسیر القرآن، سید هاشم بن سلیمان بحرانی (م ۱۱۰۷ ق)، چاپ سوم، مؤسسة الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳ ق، چهار مجلد.

۶- البرهان فی علوم القرآن، بدر الدین محمد بن عبدالله زرکشی (م ۷۹۴ ق)، با تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، قاهره، ۱۳۹۱ ق، وافست همان طبع، دار المعرفة للطباعة و النشر، بیروت، بدون تاریخ، در چهار مجلد.

۷- پژوهشی در تاریخ قرآن، دکتر سید محمد باقر حجتی، چاپ دوم دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۰ ش، یک مجلد.

۸- تاریخ قرآن، دکتر محمود رامیار (م ۱۳۶۳ ش)، چاپ دوم، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۲ ش، ۱ مجلد.

- ۹- التبیان فی تفسیر القرآن، شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ ق)، طبع افست، دار احیاء التراث العربی، بدون تاریخ، ۱۰ مجلد.
- ۱۰- التحقیق فی کلمات القرآن، حسن مصطفوی (معاصر)، چاپ اول، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، افست از خط مؤلف، تهران، ۱۳۶۰ ق، در چند مجلد.
- ۱۱- تفسیر ابن کثیر = تفسیر القرآن العظیم.
- ۱۲- التفسیر الصافی، محمد بن مرتضی معروف به فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق)، چاپ دوم، مؤسسه الأعلمی، بیروت، ۱۳۹۹ - ۱۴۰۲ ق، ۵ مجلد.
- ۱۳- تفسیر القرآن العظیم، عماد الدین الوالفداء اسماعیل بن کثیر دمشقی (م ۷۷۴ ق)، چاپ دار المعرفة، بیروت، بدون تاریخ، ۴ مجلد.
- ۱۴- التفسیر الکبیر = مفتاح الغیب.
- ۱۵- التفسیر و المفسرون، محمد حسین ذهبی، چاپ اول، ملتزم الطبع و النشر، دار الكتاب الحدیثه، قاهره، ۱۳۸۱ ق، سه جزء در ۱ مجلد.
- ۱۶- جامع البیان فی تفسیر القرآن، ابو جعفر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ ق)، طبع افست از روی طبع اول مطبعة الكبرى الامیریه، قاهره، ۱۳۲۴ ق، تاریخ افست: ۱۴۰۰ ق، دارالمعرفه، بیروت، ۳۰ جزء در ۱۲ مجلد.
- ۱۷- الجامع لأحكام القرآن، ابو عبدالله محمد بن احمد انصاری قرطبی اندلسی (م ۶۷۱ ق)، طبع افست، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۹۶۶، ۱۹۶۷ م ۲۰ جزء در ۱۰ مجلد.
- ۱۸- دائرة المعارف القرن العشرين، محمد فرید وجدی، چاپ سوم، دارالمعرفه بیروت، ۱۹۷۱ م، ۱۰ مجلد.
- ۱۹- الذریعة الی تصانیف الشیعة، علامه آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق) چاپ سوم، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۳ ق، ۲۵ مجلد.
- ۲۰- روح البیان فی تفسیر القرآن، شیخ اسماعیل حقی بروسوی (م ۱۱۳۷ ق)، طبع دار سعادت عثمان بیک مطبعه سی، استانبول ۱۹۲۸ م، ۱۰ مجلد.

- ۲۱ - روح المعانی فی تفسیر القرآن و السبع المثانی، ابوالفضل شهاب الدین محمود آلوسی (م ۱۲۷۰ ق)، طبع افست، داراحیاء التراث العربی، بیروت، بدون تاریخ، ۳۰ جزء در ۱۵ مجلد.
- ۲۲ - سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، عباس بن محمد رضا معروف به محدث قمی، (م ۱۳۵۹ ق)، طبع سنگی، کتابخانه سنائی، تهران، ۱۳۵۵ ق، دو مجلد.
- ۲۳ - الصّحاح (تاج اللغة و صحاح العربیة)، اسماعیل بن حماد جوهری، با تحقیق احمد عبدالغفور عطّار، چاپ سوم: دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۴۰۴ ق، ۶ جزء.
- ۲۴ - فرهنگ نفیسی، علی اکبر نفیسی معروف به ناظم الاطباء (م ۱۳۴۱ ق)، چاپ افست، مروی، تهران، ۱۳۴۳ ش، ۵ مجلد.
- ۲۵ - قاموس قرآن در وجوه لغات مشترک، فقیه حسین بن محمد دامغانی (سده ۷ ق)، ترجمه کریم عزیز نقش، چاپ اول، بنیاد علوم اسلامی، تهران، ۱۳۶۱ ش، دو مجلد.
- ۲۶ - القاموس المحيط، مجد الدین محمد بن یعقوب فیروز آبادی (م ۸۱۷ ق)، دار الفکر للطباعة و النشر، بیروت، ۱۴۰۳ ق، ۴ مجلد.
- ۲۷ - الکاشف عن ألفاظ نهج البلاغه فی شروحه، سید جواد مصطفوی، دار الکتب الاسلامیه، تهران، بدون تاریخ، ۱ مجلد.
- ۲۸ - الکافی (اصول)، محمد بن یعقوب کلینی رازی (م ۳۲۸ یا ۳۲۹ ق)، با ترجمه و شرح سید جواد مصطفوی و سید هاشم رسولی، کتابفروشی اسلامیة، تهران، حدود ۱۳۸۷ ق، چهار مجلد.
- ۲۹ - الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، جاراالله محمود بن عمر زمخشری (م ۵۲۸ ق)، چاپ افست، نشر ادب الحوزه (از نسخه چاپ دارالکتب العربی، بیروت)، بدون تاریخ، ۴ مجلد.
- ۳۰ - کشف الأسرار و عدة الأبرار معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری، ابوالفضل رشید الدین میبیدی که در ۵۲۰ ه ق آن را نگاشته. چاپ سوم، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۷ ه ش، ۱۰ مجلد.
- ۳۱ - کشف الضنون عن أسامی الکتب و الفنون، حاجی خلیفه، مصطفی بن

عبدالله قسطنطنی رومی حنفی (م ۱۰۶۷ ق)، چاپ افست، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۲ ق، ۲ مجلد.

۳۲ - کنز العرفان فی فقه القرآن، جمال الدین بن عبدالله معروف به فاضل مقداد سیوری (م ۸۲۶ ق)، با تعلیقات شیخ محمد باقر شریف زاده، و تصحیح محمد باقر بهبودی، چاپ المكتبة المرتضوية لأحياء الآثار الجعفرية، تهران، ۱۳۴۳ ش = ۱۳۸۴ ق، ۲ جزء در ۱ مجلد.

۳۳ - لسان العرب، محمد بن مکرم بن علی بن انصاری معروف به «علامه ابن منظور» (م ۷۱۱ ق)، اعداد و تصنیف یوسف خیاط و ندیم مرعشی و مقدمه شیخ عبدالله علایی - به ضمیمه المصطلحات العلمية و الفنية، دار لسان العرب، بیروت، ۱۳۸۹ ق، ۴ مجلد رحلی.

۳۴ - لغتنامه، علی اکبر دهخدا (م ۱۳۳۴ ش)، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۳۷ - ۱۳۴۵ ش، در بیست و هشت مجلد (بر حسب تجلید نگارنده).

۳۵ - مجمع البحرين و مطلع النیرین، فخر الدین بن محمد علی بن احمد خفاجی رماحی طریحی (م ۱۰۸۵ ق)، چاپ دوم، المكتبة المرتضوية، تهران، ۱۳۸۱ ق، ۶ مجلد.

۳۶ - مجمع البیان الحدیث (۱) - تفسیر مفردات الفاظ القرآن الکریم ۲ - قصص الانبیاء فی القرآن الکریم) سمیع عاطف الزین (معاصر)، چاپ اول، دار الكتاب اللبناني، بیروت و دار الكتاب المصر، قاهره، ۱۴۰۰ ق، ۲ مجلد.

۳۷ - مجمع البیان فی علوم القرآن، ابو علی فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ ق)، چاپ اول، مطبعة العرفان؛ صیدا، ۱۳۵۵ ق و چاپ اول کتابفروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴ ق، هر دو طبع در ۱۰ مجلد. در پاورقی به مشخصات آنها اشاره شده است.

۳۸ - مسالك الافهام الى آيات الأحكام، ابو عبدالله محمد جواد شمس الدین کاظمی معروف به فاضل جوادی (م اواسط سده ۱۱ ق)، با تعلیق شیخ محمد باقر شریف زاده و تصحیح سید محمد تقی کشفی، المكتبة المرتضوية، تهران ۱۳۸۷ ق، ۴ جزء در ۲ مجلد.

- ۳۹ - معجم الفاظ القرآن الکریم، مجمع اللغة العربیه.
- ۴۰ - المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، محمد فزاد عبد الباقي، مطبعة دار الكتب المصریه، قاهره، ۱۳۶۴ ق، ۱ مجلد.
- ۴۱ - مفاتيح الغیب (التفسیر الکبیر)، فخر الدین محمد بن عمر رازی (م ۶۰۶ ق)، داراحیاء التراث العربی، بیروت، از روی نسخه چاپی قاهره، بدون تاریخ، ۳۲ جزء در ۱۶ مجلد.
- ۴۲ - المفردات فی غریب القرآن، ابوالقاسم حسین بن محمد معروف به راغب اصفهانی (م ۵۰۲ ق)، تحقیق و ضبط: محمد سید گیلانی، دار المعرفة للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت، بدون تاریخ، ۱ مجلد.
- ۴۳ - مقدماتان فی علوم القرآن، دو مقدمه تفسیر از دو نویسنده: ۱ - مقدمه «المبانی فی نظم المعانی» ساخته ۴۵۲ ق، از نویسنده ای ناشناخته ۲ - مقدمه «الجامع المحرر الصحیح الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز» از عبدالحق بن ابی بکر بن عبد الملك غرناطی، معروف به «ابن عطیه»، تصحیح آرتور جفری، مکتبه الخانجی، قاهره، ۱۹۵۴ م، ۱ مجلد.
- ۴۴ - موسوعة جمال عبد الناصر فی الفقه الاسلامی، نشر المجلس الأعلى للشؤون الاسلامیه، قاهره، ۱۳۸۶ ق.
- ۴۵ - المیزان فی تفسیر القرآن، علامه آیت الله سید محمد حسین طباطبائی (م ۱۳۶۰ ش)، مؤسسه الأعلمی، بیروت، ۱۳۹۳ - ۱۳۹۴ ق، ۲۰ مجلد.
- ۴۶ - نشر طویی، علامه میرزا ابوالحسن شعرانی (م ۱۳۹۳ ق)، کتابفروشی اسلامیه، تهران، چاپ دوم، ۱۳۹۸ ق، دو جزء در یک مجلد.
- ۴۷ - نظم الدرر فی تناسب الآی و السور، برهان الدین ابوالحسن ابراهیم بن عمر بقاعی (م ۸۸۵ ق)، به اشراف دکتر محمد عبدالمعید خان مدیر دائرة المعارف العثمانیه، چاپ اول، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیه، حیدرآباد دکن، هند، حدود ۱۳۹۰ - ۱۴۰۰ ق، در بیست و چند مجلد.
- ۴۸ - النهاية فی غریب الحدیث و الاثر، مجد الدین ابو السعادات مبارک بن محمد

جزری، معروف به «ابن اثیر» (م ۶۰۶ ق)، تحقیق طاهر احمد الزاوی و محمود محمد الطناحی، المكتبة الإسلامية، بیروت، بدون تاریخ، ۵ مجلد.

۴۹ - وجوه قرآن، ابوالفضل بن حبیب تفسیری (م ۵۵۸ ق)، به کوشش دکتر مهدی محقق، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۰ ش، ۱ مجلد.

پاورقیها

- ۱ - لسان العرب، ج ۱، ص ۱۴۰: النهاية، ج ۱، ص ۸۸: المفردات، ص ۲۹: صحاح اللغة، ص ۲۲۷۵: القاموس، ج ۱، ص ۳۰۱: انوار التنزیل، ص ۵۱: التحقیق لكلمات القرآن، ج ۱، ص ۱۷۲.
- ۲ - سورة بقره (۲): ۲۴۸.
- ۳ - سورة يوسف (۱۲): ۷.
- ۴ - سورة انبياء (۲۱): ۹۱.
- ۵ - سورة فصلت (۴۱): ۵۳.
- ۶ - سورة هود (۱۱): ۶۴.
- ۷ - سورة بقره (۲): ۱۸۷.
- ۸ - سورة قصص (۲۸): ۳۵.
- ۹ - سورة شعراء (۲۶): ۱۲۸.
- ۱۰ - راجع به مجموع این معانی بنگرید به: لسان العرب، ج ۱، ص ۱۴۱: القاموس، ج ۱، ص ۳۰۱: کلیات ابی البقاء، ص ۸۸: وجوه قرآن، ص ۵: صحاح، ج ۶، ص ۲۲۷۵: مجمع البحرین، ج ۱، ص ۳۹: قاموس غریب القرآن، ج ۱، ص ۸: التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱، ص ۱۷۲: جامع البیان، ج ۱، ص ۳۶: مجمع البیان، ط صیدا، ج ۱، ص ۹۱: و اسلامیة، ج ۹، ص ۱۹: الجامع لاحکام القرآن، ج ۱، ص ۹۹: تفسیر ابن کثیر، ج ۱، ص ۱۵: التفسیر الکبیر، ج ۱، ص ۲۹۶: البرهان بحرانی، ج ۱، ص ۸۹: روح المعانی، ج ۱، ص ۲۴۰: فرهنگ نفیسی، ج ۱، ص ۵۴: دائرة المعارف فرید وجدی، ج ۱، ص ۷۸۲: لغتنامه، ج ۲، ص ۲۳۸: نثر طویلی، ج ۱، ص ۵۹: قاموس قرآن دامغانی، ص ۷۱: پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۶۳، ۶۴: تاریخ قرآن رامیار، ص ۵۴۹.
- ۵۵: البرهان زرکشی، ج ۱، ص ۲۶۶ - ۲۶۷.
- ۱۱ - جامع البیان، ج ۱، ص ۳۶: مجمع البیان، ط صیدا، ج ۱، ص ۹۱: لسان، ج ۱، ص ۱۴۱: پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۶۴: تفسیر ابن کثیر، ج ۱، ص ۱۵: البرهان بحرانی، ج ۱، ص ۸۹: روح المعانی، ج ۱، ص ۳۴۰.
- ۱۲ - سورة آل عمران (۳): ۱۳: سورة نور (۲۴): ۲۲.
- ۱۳ - روح المعانی، ج ۱، ص ۲۴۰.
- ۱۴ - تفسیر ابن کثیر، ج ۱، ص ۵۱.
- ۱۵ - سفینة البحار، ج ۲، ص ۴۱۳.

- ۱۶ - کلیات ابوالبقاء، ص ۸۸؛ لسان، ج ۱، ص ۱۴۱؛ تفسیر ابن کثیر، ج ۱، ص ۱۵؛ التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱، ص ۱۷۲؛ پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۶۴.
- ۱۷ - سورة بقره (۲): ۲۵۲؛ سورة آل عمران (۳): ۱۰۸؛ سورة جائیه (۳۵): ۶.
- ۱۸ - سورة بقره (۲): ۱۶۱؛ سورة یونس (۱۰): ۷۳؛ سورة نمل (۲۷): ۸۱؛ مجمع البیان، طبع صیدا، ج ۱، ص ۹۱.
- ۱۹ - النهایه، ابن اثیر، ج ۱، ص ۸۷؛ تفسیر غریب القرآن، ص ۸؛ معجم الفاظ القرآن، ج ۱، ص ۷۳ - ۷۲؛ مجمع البیان الحدیث (تفسیر مفردات)، ص ۱۰۰.
- ۲۰ - پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۶۵.
- ۲۱ - البرهان، زرکشی، ج ۱، ص ۲۶۶ - ۲۶۷؛ الاتقان، ج ۱، ص ۲۳۰؛ موسوعة جمال عبدالناصر، ج ۱، ص ۹۴.
- ۲۲ - البرهان، زرکشی ج ۱، ص ۲۶۸.
- ۲۳ - بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۲۶۲ - ۲۷۲.
- ۲۴ - ابن عربی در احکام القرآن گفته است: این آیه ناسخ یکصد و بیست و چهار آیه دیگر و پایان آن، ناسخ آغازش می باشد.
- ۲۵ - دو آیه اخیر در روایات اهل سنت جلب نظر می کند.
- ۲۶ - بحار، ج ۸۹، ص ۲۶۲ - ۲۷۲؛ پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۹۸، ۹۹؛ الاتقان، ج ۱، ص ۸۶ و ۲۰۶؛ مقدمتان، ص ۳۷؛ البرهان، زرکشی، ج ۱، ص ۲۵۲ و ج ۲، ص ۳۵؛ الذریعه، ج ۴، ص ۳۱۲ - ۳۳۴؛ سفینه البحار، ج ۱، ص ۵۶ و ج ۲، ص ۱۰۰ و ۴۷۷؛ مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۹، ص ۲۹؛ روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۱؛ المیزان، جاب سوم، بیروت، ج ۱۸، ص ۵۱؛ الکشاف، ج ۴، ص ۲۱۷؛ الجامع لأحكام القرآن، ج ۱۶، ص ۲۲، ۲۳؛ التفسیر الکبیر، ج ۲۷، ص ۱۶۵، ۱۶۶.
- ۲۷ - اصول کافی، ج ۱، ص ۳۷، ۳۸ و پاورقی آن صفحات. در باره آیه محکم و مشابه و اقوال و آراء و احکام مربوط به آن بنگرید به: البرهان زرکشی، ج ۲، ص ۶۸ - ۸۹؛ الاتقان، ج ۳، ص ۳ - ۳۷؛ مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۲، ص ۴۰۸ - ۴۱۰؛ المیزان، ط دوم بیروت، ج ۲، ص ۱۹ - ۸۷ و همه کتب تفسیر ضمن تفسیر آیه ۷ سورة آل عمران.
- ۲۸ - التبیان، طوسی، ج ۲، ص ۱۹۰؛ کشف الأسرار، ج ۱، ص ۵۵۸.
- ۲۹ - البرهان، زرکشی، ج ۱، ص ۲۵۱، ۲۵۲؛ پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۷۰.
- ۳۰ - نثر طوبی، ج ۱، ص ۵۷؛ پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۷۰؛ مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۱، ص ۱۱؛ الجامع لأحكام القرآن، ج ۱، ص ۹۵؛ الاتقان، ج ۱، ص ۲۳۳.
- ۳۱ - مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۱، ص ۱۱؛ الجامع لأحكام القرآن، ج ۱، ص ۹۴؛ الاتقان، ج ۱، ص ۲۳۲؛ پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۷۰؛ نثر طوبی، ج ۱، ص ۵۷.
- ۳۲ - الاتقان، ج ۱، ص ۲۳۲؛ الجامع لأحكام القرآن، ج ۱، ص ۹۵؛ مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۱، ص ۱۱؛ مقدمتان، ص ۲۴۶.
- ۳۳ - سورة ص (۲۸): ۸۴.
- ۳۴ - الاتقان، ج ۱، ص ۲۳۳؛ مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۱، ص ۱۱؛ الجامع لأحكام القرآن، ج ۱، ص ۹۵؛ مقدمتان، ص ۳۴۶.
- ۳۵ - مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۱، ص ۱۱؛ الاتقان، ج ۱، ص ۲۳۲، ۲۳۳؛ الجامع لأحكام القرآن، ج ۱، ص ۹۵؛ مقدمتان، ص ۲۴۷؛ پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۷۰، ۷۱.

- ۳۶ - در باره این ارقام بنگرید به: البرهان، زرکشی، ج ۱، ص ۲۴۹، ۲۵۱؛ الاتقان، ج ۱، ص ۲۳۱، ۲۳۲؛ الجامع لأحكام القرآن، ج ۱، ص ۹۴، ۹۵؛ پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۷۲، ۷۳ و ۹۴؛ مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۱۰، ص ۴۰۶؛ کنز العرفان، ص ۵.
- ۳۷ - مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۱۰، ص ۴۰۶؛ الاتقان ج ۱، ص ۲۳۱، ۲۳۳؛ کنز العرفان، ص ۵؛ البرهان، زرکشی، ج ۱، ص ۲۴۹.
- ۳۸ - المعجم المفهرس لألفاظ القرآن، ص ۱۰۳ - ۱۰۸؛ معجم الفاظ القرآن الکریم، ص ۷۴ - ۷۵.
- ۳۹ - اصول کافی، باورقی، ج ۱، ص ۳۷؛ الکاشف، ص ۳۲، ۳۳.
- ۴۰ - بنگرید به: مقدمتان ۸؛ مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۲، ص ۵۵۹ و ج ۳، ص ۴۰ و ۱۵۹ و ج ۴، ص ۳۷۸ و ج ۶، ص ۴۹۹ و ج ۱۰، ص ۵۱۴؛ التبیان، طوسی، ج ۱۰، ص ۳۷۸؛ سفینه البحار ج ۲، ص ۴۱۳؛ الفهرست، ص ۳۷؛ دارالسلام، نوری، ص ۳۰۹؛ الاتقان ج ۱، ص ۹۸، ۶۱؛ البرهان، زرکشی ج ۱، ص ۲۰۶ و ۲۱۰؛ پژوهشی در تاریخ قرآن ص ۵۳ - ۶۲.
- ۴۱ - الکشاف، ج ۱، ص ۳۱؛ البرهان، ج ۱، ص ۱۷۰، ۱۷۱؛ الاتقان، ج ۱، ص ۲۳۱؛ پژوهشی در تاریخ قرآن ص ۶۵، ۶۶.
- ۴۲ - بنگرید به: مجمع البیان، ط اسلامی، ج ۱، ص ۱۸؛ روح المعانی، ج ۱، ص ۳۹؛ التفسیر الکبیر، ج ۱، ص ۲۰۳ و ۲۰۹؛ روح البیان، ج ۱، ص ۹، ۱۰؛ موسوعة جمال عبد الناصر، ج ۱، ص ۹۴.
- ۴۳ - کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۴۶ و ۴۳۸ و ۴۶۰؛ الأعلام، ج ۴، ص ۲۱ و ج ۵، ص ۲۹۴، ۲۹۵؛ البرهان، زرکشی ج ۱، ص ۳۷؛ الاتقان، ج ۳، ص ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۷؛ نظم الدرر (مقدمه)، ج ۱، ص ۸، ۷؛ التفسیر الکبیر، ج ۷، ص ۱۲۸. در باره اهمیت مناسبات آیات و مطالب مربوط به آن بنگرید به: نظم الدرر، ج ۱، ص ۲ - ۱۶؛ الاتقان ج ۳، ص ۲۶۹ - ۳۸۹؛ البرهان، ج ۱، ص ۳۵ - ۵۲. و نیز در باره توقیفی بودن ترتیب آیات رجوع کنید به پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، ص ۶۶ - ۷۰.
- ۴۴ - راجع به شمار زیادی از کتب تفسیر آیات احکام در مذاهب پنج گانه اسلامی و نیز گزارش مربوط به معرفی این کتب و شرح احوال مؤلفان آنها رجوع کنید به: مقدمه مسالك الافهام کاظمی، ص ۵ - ۱۳ و ۱۴ - ۱۸؛ مقدمه کنز العرفان، ص ۴ - ۱۷؛ التفسیر و المفسرون، ج ۳، ص ۹۹ - ۱۳۹.
- ۴۵ - سورة جاثیه (۲۵): ۳.
- ۴۶ - سورة عنکبوت (۲۹): ۴۹.
- ۴۷ - المیزان، ط دوم، بیروت، ج ۱۰، ص ۷ و ج ۱۸، ص ۱۵۸، ۱۵۹؛ مفردات راغب، ص ۳۳؛ الکشاف، ج ۱، ص ۳۹۳.
- ۴۸ - شرح گلشن راز، ص ۲۰؛ کشف الأسرار، ج ۱، ص ۵۶۳.

